

Inhoud

1	<i>Regenboog</i>	9
2	<i>Het donkere bos – Guarani</i>	13
3	<i>De vriendelijke vallei – Angolezen</i>	49
4	<i>Sombere bergen – Zeeuwen</i>	79
5	<i>Schitterende uitzichten – San Marinezen</i>	117
6	<i>Vruchtbare heuvels – Pommeranen</i>	143
7	<i>Gespleten stad – Brazilianen</i>	171
	Dankwoord	193
	Bronnen	195

Atlantische
Ozean

Brazilië

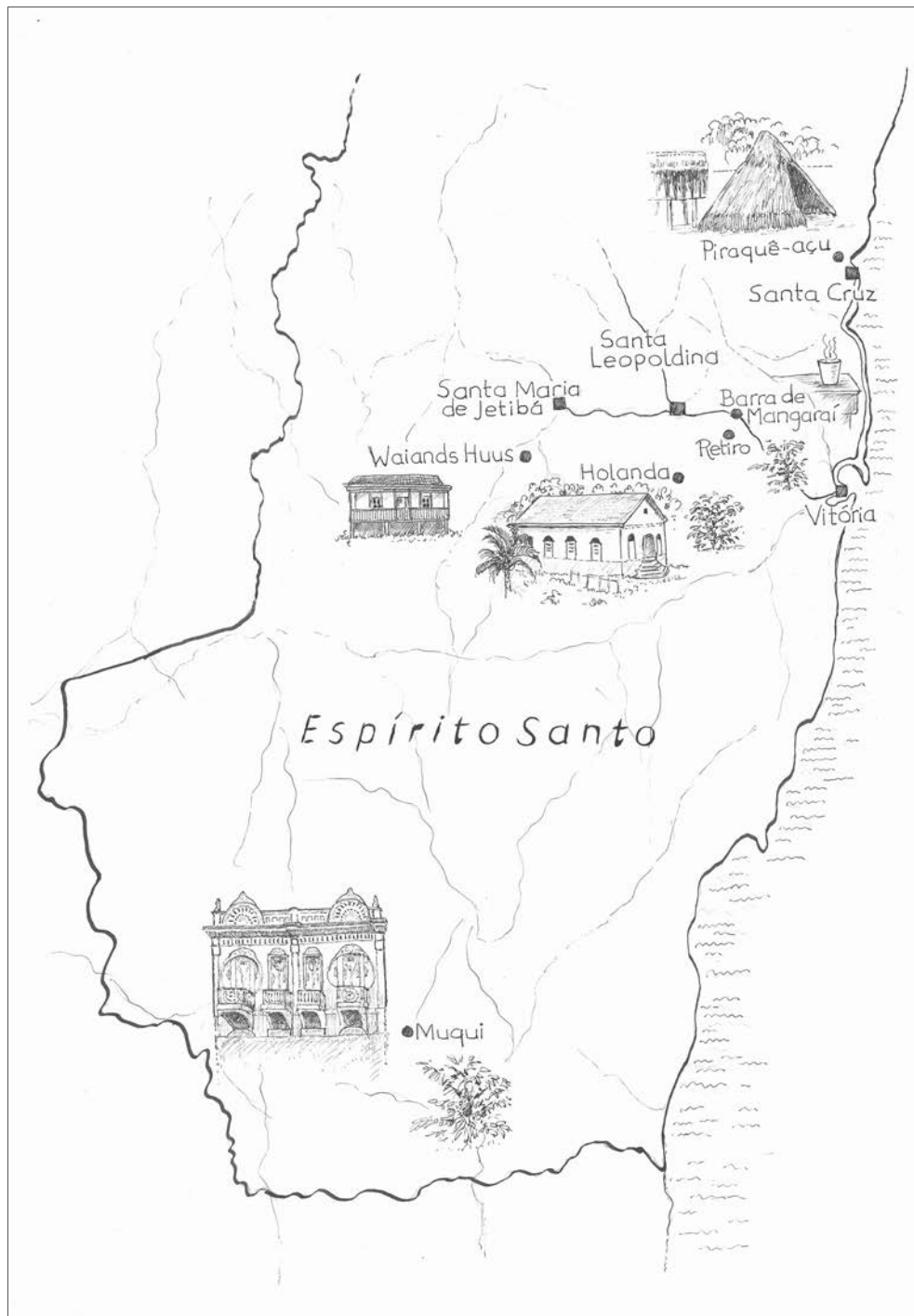
Paraguay

Espírito
Santo

Vitória

Rio de Janeiro

1

Regenboog

De man sloft met gebogen hoofd over de boulevard van de Braziliaanse kuststad Vitória in de deelstaat Espírito Santo, ‘heilige geest’. Zijn lange, gescheurde jas wappert om zijn dunne lijf, de helft van de knopen van zijn blouse ontbreekt. Bij elke stap die hij doet hangt één sandaal los aan zijn hiel – de bandjes zijn kapot. Op zijn hoofd staat een verformfaaide verentooi.

Een zwerver.

Ik sta stil. Hij ziet mij en stopt. Ik kijk hem aan. Zijn gezicht is droog en gerimpeld.

‘Ben je inheems?’ vraag ik.

Hij knikt.

‘Een Tupi-Guarani?’*

Hij knikt.

‘Mijn leven is zwaar geweest,’ mompelt hij. ‘En nog.’

Tupi-Guarani maken deel uit van de vele oorspronkelijke inheemse volken van Brazilië die werden weggevaagd toen de Portugezen zich aan het begin van de zestiende eeuw in het land vestigden.

Op een steenworp afstand bij ons vandaan ligt het schiereiland Ilha do Boi, een chique wijk met witte, vrijstaande huizen achter

* Tupi-Guarani is de hoofdbenaming van diverse inheemse volken, gebaseerd op een linguïstische gemeenschap.

ijzeren hekken waarachter grote auto's blinken in de zon. In de hoofdstraat stop ik voor een hek waarachter een donkergekleurde tuinman geknield zit in olifantsgras. Hij heeft een lege emmer naast zich en trekt onkruid tussen het gras vandaan.

'Hallo,' begin ik, 'alles goed?'

'Ja, prima.'

'Ik kom uit Nederland. En jij?'

'Uit Brazilië.'

'Een van jouw voorouders komt uit Afrika, toch?'

'Afrika? Nee. Ik ben een Afro-Braziliaan. Daarom ben ik zwart.'

'Afro-Brazilianen', zo noemen ze dat in Brazilië. Hun voorouders horen bij de meer dan vijf miljoen Afrikaanse slaven die tijdens de trans-Atlantische slavenhandel door Nederlandse en Portugese slavenhandelaren naar Brazilië werden gedeporteerd.

Een stukje verder in de straat is een feest. In een tuin staan ovens, gasfornuizen, wijnkoelkasten, gewone koelkasten, een biertap en wasbakken. Twintig mensen snijden, koken, bakken, scheppen, schikken, serveren, schenken en tappen. Er hangen kroonluchters aan palen en in gouden vazen staan metershoge goud geverfde takken. Mannen in pak en vrouwen in jurken dwarrelen door elkaar heen, een glaasje in de hand. Het zijn afstammelingen van Europese immigranten. Zij werden in de negentiende eeuw naar Brazilië gelokt om het werk over te nemen van slaven – de slavenhandel stopte langzaam – en om het land te verblanken, want er waren volgens de Braziliaanse overheid te veel zwarten. Voor die verblanking voerden ze een officiële politiek in, de *branqueamento*. Veel andere Zuid-Amerikaanse landen met slaven hadden hetzelfde soort racistische beleid.

Deze Guarani, Afro-Brazilianen en witte Brazilianen zijn alle drie bevolkingsgroepen van Brazilië, een land waar de eerstge-

noemde, oorspronkelijke inwoners bijna zijn verdwenen, waar miljoenen Afrikaanse slaven naartoe zijn gedeporteerd en waar Europeanen hun geluk kwamen beproeven. Zoveel afkomsten, zoveel geschiedenissen. Het is nieuw voor mij; ik reis, werk en woon sinds 1987 door en in Afrika, een continent waar overwegend de oorspronkelijke bevolking woont – de Afrikanen.

Brazilië wekt mijn nieuwsgierigheid, want zouden nazaten van inheemsen, Afrikaanse slaven en Europeanen zich nog bewust zijn van hun afkomst? Kennen ze de cultuur en taal van hun voorouders, zijn ze er trots op en koesteren ze die? Is iedereen nu gelijk of is er racisme, zijn er scheidslijnen? Het zijn vragen die mij vanaf de eerste keer dat ik in Brazilië kwam al bezighouden. In 2005 logeerde ik in de noordelijke stad Salvador de Bahia een paar dagen bij leden van de oudste Afro-Braziliaanse sambaband Ilê Aiyê in de favela, sloppenwijk, Liberdade. Daarna was ik een week bij een familie in de favela Complexo da Maré in Rio de Janeiro. Op de stranden, op straat, tijdens de 26 uur durende busreis van de ene naar de andere stad en in de favela's leek ik in een regenboog van culturen te zijn beland. Maar er klopte iets niet. En ik wist niet wat.

Toen mijn man en ik in 2007 drie maanden lang door Brazilië reisden, viel het kwartje: mij werd een land voorgespiegeld met een kleurrijk palet van afkomsten en rassen uit verschillende werelddelen en met eigen geschiedenissen. Een land dat zich in toeristische pamfletten positioneert als dé gemêleerde samenleving. Maar ik voelde en zag segregatie, scheidslijnen en tegenstellingen.

Ik heb nu de tijd om erachter te komen wat inheemsen, afstammelingen van Afrikaanse slaven en van Europese migranten zelf ervaren, hoe zij naar hun wortels kijken – ik woon een jaar in Vitória, omdat mijn man hier werk heeft. Ik ga op zoek naar gemeenschappen in Espírito Santo en praat met mensen in supermarkten, op het strand, met collega's van mijn man, soci-

aal-maatschappelijk werkers, nonnen en paters en op universiteiten met studenten en professoren. Ik neus rond in boeken en speur het internet af.

Uiteindelijk selecteer ik een groep inheemse Guarani in de bossen bij de stad Santa Cruz en afstammelingen van Angolezen, die een rustig leven leiden op het platteland bij Santa Leopoldina. Van de Europese migranten die in de negentiende eeuw uit Italië, Duitsland, Spanje, Portugal, Polen, Oostenrijk, Nederland, San Marino, Zwitserland, Rusland, Frankrijk, België, Engeland, Luxemburg, Roemenië, Griekenland, Tsjechoslowakije, Hongarije en Zweden kwamen, kies ik niet de grootste groepen, Italianen en Duitsers, maar zoek de meest in het oog springende: de Pommeranen en de San Marinezen, volken waar ik nog nooit van heb gehoord. En natuurlijk de Zeeuwen uit Zeeuws-Vlaanderen.

In deze vijf gemeenschappen dompel ik mij onder, op zoek naar hun geschiedenis en dagelijks leven.

2

Het donkere bos

Guarani

Ik zit op mijn plunjezak bij een vervallen, betonnen bushokje langs een asfaltweg die de jungle voor en achter mij in tweeën splijt. Hier moet ik wachten op een man die Peru heet. Hij is de *cacique*, de hoofdman, van Piraquê-Açu, een dorp van het inheemse volk de Guarani. Ik ben met de bus gekomen en vanaf Vitória is het slechts 55 kilometer, maar door de drukke tweebaanswegen en een lange overstap duurde de rit drie uur. Mij was verteld dat ik bij de eerste stop voorbij de stad Santa Cruz moest uitstappen, vlak na een brug over een baai met aan de ene kant de zee en aan de andere kant een rivier. Toen we over de brug reden, stond ik meteen op van mijn zitplaats en ging naast de buschauffeur staan, zodat ik de weg voor ons goed kon zien. Ik was nieuwsgierig naar de omgeving waar ik een week zou verblijven. Nieuwsgierig en opgewonden, want ik ging voor het eerst in mijn leven bij een inheems volk slapen.

Links en rechts van de weg zag ik lichtgroen, kniehoog gras, schouderhoge struiken en metershoge bomen. Op een bewegwijzeringsbord stond een tekening van twee open handen met de handpalmen tegen elkaar – het logo voor cultureel erfgoed. *Aldeia Indígena Boa Esperança* stond erbij, ‘inheems dorp Boa Esperança’. Het is een van de zeven inheemse dorpen tussen de steden Santa Cruz en Ara Cruz.

‘Ik moet eruit bij de eerste stop,’ zei ik tegen de chauffeur.

‘Waar ga je heen?’ vroeg hij.

‘Logeren bij de Guarani.’

‘Je kunt toch niet zomaar langs de weg uitstappen? Hier zijn geen mensen, geen gebouwen,’ mengde een vrouw zich in het gesprek.

‘Ik word opgehaald door de mensen die daar wonen.’

‘Weet je zeker dat ze er zullen zijn?’ riep een man van achter uit de bus.

‘Als ze niet komen, kan ik een bus terugnemen. Of liften.’

De man en de buschauffeur maakten sissende geluiden van afkeuring, de vrouw schudde haar hoofd: ‘Ken je die mensen in dat dorp? Dat zijn toch van die inheemsen? Weet je zeker dat ze jou geen kwaad doen?’

Zodra de bus stopte, stapte ik snel uit – ik wilde niks meer horen. Bij het bushokje zette ik mijn plunjezak neer en ging erop zitten. Nu wacht ik op cacique Peru en ben boos en geïrriteerd door de waarschuwingen in de bus – alsof de Guarani gevaarlijk zijn!

Brazilianen zijn enorm bang voor geweld en diefstal. Gezien de cijfers is dat begrijpelijk, maar de oneindige stroom bloedige foto’s in kranten en beelden op televisie over schietpartijen, overvallen en arrestaties die de Brazilianen dagelijks krijgen voorgeschoteld, wakkert wel een erge grote angst aan: alle geweldsdelicten, hoe klein ook, worden breed uitgemeten. Zoals het paginagrote artikel dat gisteren in een lokale krant stond en waarin een politieman, een winkelier en een getuige emotioneel vertelden over een poging tot een overval op een winkel. De overvalster was een meisje van een jaar of twaalf dat dreigde met een broodmes.

Wie naar het nieuws kijkt, krijgt het gevoel dat heel Brazilië één groot broeinest is van geweld. Brazilianen blijven daarom het liefst in hun eigen omgeving – daarbuiten is het gevaarlijk – en waarschuwen mij onophoudelijk als ik ergens heen ga. Ze willen mij beschermen. Ik vind het verstikkend.

Een meter of driehonderd verderop hangt een affiche met een

foto van kettingen, die zijn gemaakt van plantenspitten. ‘Welkom op Tekoá Mirim’ staat eronder. Het is een reclamebord van het themadorp Tekoá Mirim dat wordt beheerd door de Guarani uit het dorp Piraquê-Açu.

Na drie kwartier tevergeefs te hebben gewacht op degene die mij zou ophalen, sta ik op, pak de plunjezak, loop naar de modderweg, glijd bij de eerste stap bijna onderuit en grijp de zak met twee handen vast. Hij is echt te zwaar voor mijn niet zo sterke rug en de komende dagen kan ik mij geen rugpijn veroorloven. Ik heb veel bij mij: een tent en een te groot, maar heerlijk luchtbed, een slaapzak, een paraplu, een fles water, notenrepen, insectenwerende middelen en een dikke jas met lange mouwen om insecten weg te houden. Ik zie ertegen op om de dichte jungle in te gaan waar ik de uitzichten mis van de zee, weilanden, woestijnen en savannes. Op reis door het Amazonegebied in Brazilië, Suriname en Frans- en Brits-Guyana en door het oerwoud van Kameroen en de Democratische Republiek Congo heb ik geprobeerd van de zompige jungles met hun sterke geuren te houden. Maar het is mij nooit gelukt. Ik vind het benauwend, te donker en houd niet van stekende insecten.

Ruim vijfhonderd jaar geleden was het land dat nu Brazilië heet voor het grootste deel bedekt met oerwoud en het werd bewoond door zo'n tweeduizend verschillende inheemse volken. Zij jaagden en visten en gebruikten bladeren, takken, bloemen, wortels, sap en schors om voedsel, drank en medicijnen van te maken. En voor bouwmaterialen, potten, lepels en andere gebruiksvoorwerpen. Zij zagen zichzelf als onderdeel van de natuur en waren spiritueel diep verbonden met hun habitat. Deze volken leefden niet alleen in, maar ook met hun omgeving. Toen de Portugezen in Brazilië neerstreken, veranderde het leven van de inheemsen drastisch: ontdekkingsreiziger en zeevaarder Pedro Álvares Cabral was in april 1500 de eerste die in het immense land voet aan wal zette. Hij deed dat per ongeluk, want hij wilde met zijn dertien zeilschepen vanuit Portugal naar India,

dat net was ontdekt door Vasco da Gama en waar veel specerijen te halen waren. De wind blies hem echter de verkeerde kant op, zodat hij in Brazilië aan land kwam in een baai die hij Porto Seguro noemde – ‘Veilige Haven’.

In zijn boek *Geschiedenis van Portugal en van de Portugezen overzee* schrijft docent en schrijver Arnold van Wickeren dat Cabral en zijn mannen een week in de baai bleven en er dagelijks Tupi-Guarani kwamen kijken naar de vreemdelingen. Een van de scheepslieden aan boord, Pêro Vaz de Caminha, maakte namens het Portugese koningshuis een officieel verslag van de reis. Hij schreef dat hij onder de indruk was van de vreedzaamheid van de inheemsen en dat het hem raakte dat ze naakt waren. Hij vond dat hun naaktheid onschuld uitdrukte, net als bij Adam en Eva.

De rijkdommen die Cabral en zijn mannen hoopten te vinden vielen tegen, want er waren geen ivoor of specerijen, zoals in Afrika en Azië. Om niet met lege handen thuis te komen, namen de zeelui wat hout mee van de tien tot vijftien meter hoge zogeheten Brazilië houtbomen, de *Pau Brasil*, (*Caesalpinia echinata*). Het hout was kostbaarder dan ze dachten, want het bleek uitermate geschikt om strijkstokken voor snaarinstrumenten van te fabriceren en van de kern van de boom werd verf gemaakt. De inheemsen en Portugezen ruilden jarenlang bomen tegen ijzeren messen en bijlen – de inheemsen maakten hun bijlen nog van hoorn of steen en waren dol op het ijzer van de Portugezen.

Een halve eeuw later begon de grote annexatie van het land en de uitbuiting van inheemsen; de Portugezen kaptten enorme hoeveelheden bos, begonnen daar hun suikerrietplantages en dwongen inheemsen er als slaaf te werken. Was er een tekort aan slaven, dan werden zij gekocht van de zogenoemde *bandeirantes* die voornamelijk mestiezen waren – nakomelingen van een Portugese vader en een inheemse moeder. *Bandeirante* betekent letterlijk vlagplanter, een benaming die voortkomt uit het ritueel om tijdens gewapende veldtochten tegen

inheemse volken vlaggen te planten als een gebied was veroverd. Op hun veldtochten ontdekten de bandeirantes soms ook goudmijnen, maar zij trokken vooral van dorp naar dorp, brandden daar de boel plat en namen de inheemse inwoners mee om hen als slaaf te verkopen. Wie zich verzette of niet wilde werken op de plantages werd vermoord.

De inheemsen stierven bij bosjes aan Europese ziektes als de pokken, griep en mazelen, ze bezweken omdat het werk voor hen te zwaar was of ze maakten zelf een einde aan hun miserebele leven op de plantages. Nu wonen er nog ongeveer driehonderd inheemse volken in bijna zevenhonderd speciale territoria. Hiervan liggen 98,5 procent in het Amazonegebied en daar leeft de helft van de volken. De andere helft moet het doen met de luttele 1,5 procent die overblijft en meestal in bossen of aan rivieren ligt, zoals de paar stukjes hier langs deze weg bij Santa Cruz met dorpen van het inheemse volk de Tupikinim en de Guarani.

Over de modderweg rijdt een groene scooter. Ik steek mijn hand op, de bestuurster stopt. Ze is klein en dik en draagt een fleurige korte broek en een oranje hemdje.

‘Kun je mij naar Piraquê-Açu brengen?’

Ze knikt, wijst achterop.

Ik slinger mijn been over het zadel en hang het hengsel van de plunjezak over één schouder. Tot mijn opluchting rijdt het meisje langzaam en probeert plassen te vermijden. Dat kan makkelijk, de weg is daar breed genoeg voor en er groeien geen takken over de weg. Rechts is een smallere zijweg met zoveel water erop dat het op een riviertje lijkt. Links, op een open stuk van het bos, staan twee stenen huisjes. Voor een ervan veegt een iele vrouw het erf. Ze zwaait naar ons. We stoppen tussen vier witte bakstenen gebouwtjes waarvoor een auto, een quad en drie brommers staan. De weg houdt hier op. De bestuurster zet de scooter neer, stapt af en loopt een van de huisjes in. Ik ga achter haar aan. Binnen is het donker, in de hoek ontwaar ik een hout-

vuur waarop een pan pruttelt. De muren en het plafond zijn pikzwart van de rook, op de vloer van aangestampde aarde staan grote, vuile pannen.

Een man in korte broek, blote bast en op teenslippers komt nonchalant binnen en geeft mij een hand. Ik kijk in een open, vriendelijk gezicht.

‘Ik ben de cacique Peru,’ stelt hij zichzelf voor.

Ik verwacht dat we even gaan zitten, zodat ik kan vertellen wie ik ben, wie mij hiernaartoe heeft gestuurd en wat ik de komende dagen kom doen, maar Peru loopt meteen naar de auto: ‘Kom, ik breng je naar Tekoá Mirim, daar slaap je.’

Ik doe de achterdeur van de auto open, prop mijn plunjezak op de achterbank en stap in. Op het dashboard liggen een indianentooi met korte, witte uitstaande veren en een armband van slangenleer.

‘De armband is van een Anaconda die ik heb gedood,’ zegt Peru trots.

We gaan de weg op die op een rivier lijkt. Water en modder spat ten tegen de zijkant van de auto aan. Na een paar minuten stoppen we bij een schutting van leem en takken met aan weerszijden twee houten beelden; een mannelijke indiaan zonder armen met een afgeplat hoofd en een vrouwelijke indiaan in een soort bikini. Ze heeft een stoere blik, stevige bovenbenen en één gespieerde en één halve arm. In het midden van de schutting is een opening met twee palen, zodat er geen auto door kan. Op een spandoek staan woorden met de strekking: ‘Wie hier binnengaat, is in harmonie met onze voorouders’.

‘Hier is het,’ wijst Peru. ‘Ons themadorp. Pak je spullen maar en loop erheen. Ik moet weg.’

Ik ben hier terechtgekomen via de Braziliaanse journalist en fotograaf Rogério Medeiros, wiens naam ik door kreeg op het bureau voor de statistiek van Espírito Santo. Ik zocht informatie over de Guarani en toen ik een vrouw achter de balie vertelde dat